

Міністерство освіти і науки України
Комунальний заклад вищої освіти
«Дніпровський педагогічний коледж»
Дніпропетровської обласної ради»

Навчально-методична картка заняття № 23-24

Назва та № спеціальності 012 «Дошкільна освіта»

Предмет: Українська мова

Тема: *Слово і його лексичне значення. Лексико-стилістичні синоніми. Антоніми. Пароніми.*

Тип заняття: практичне

Мета заняття: систематизувати й поглибити знання студентів з лексикології; розвивати навички пояснення й обґрунтування найскладніших орфограм та пунктограм, здійснювати лексичний аналіз слів, навички роботи із словниками та додатковою літературою; виховувати потребу в удосконаленні орфографічної грамотності; прищеплювати почуття гордості за свою мову, державу, виховувати почуття патріотизму.

Забезпечення заняття:

- **наочно-демонстраційний матеріал:** комп'ютерна презентація;
- **роздатковий матеріал:** картки, тлумачний словник;
- **ТЗН:** мультимедійний проектор, комп'ютер.

Література:

Основна:

1. Козачук Г.О. Українська мова для абітурієнтів: Навч.посіб.-8-ме вид.- К.: Вища школа, 2007. - 303 с.

Додаткова:

1. Новий довідник: Українська мова. Українська література. - К.: ТОВ "КАЗКА", 2008. -864 с.

2. Орфографічний словник / Уклад. Ковальова Т.В., Коврига Л.П. / - Х.: Сінтекс, 2004. – 1088 с.

3. Ладоня О.І. Українська мова: Навч.посіб./Іван Ладоня. К.: Вища школа, 1993.- 316 с.

4. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія.завдання і вправи: Навч. посібник. – К.: Вища школа,1995.

5.Беляєв О.М. та інші. Навчання української мови в 10-11 класах. К., “Освіта”, 1998.

Інструкція до практичної роботи № 12

Тема: Слово і його лексичне значення. Лексико-стилістичні синоніми. Антоніми. Пароніми.

Мета: систематизувати й поглибити знання студентів з лексикології; розвивати навички пояснення й обґрунтування найскладніших орфограм та пунктограм, здійснювати лексичний аналіз слів, навички роботи із словниками та додатковою літературою; виховувати потребу в удосконаленні орфографічної грамотності; прищеплювати почуття гордості за свою мову, державу, виховувати почуття патріотизму.

Обладнання: комп'ютерна презентація, інструкційні картки, словники.

Ключові слова: лексичне значення слова, багатозначність, синоніми, антоніми, омоніми, пароніми.

Література:

Основна:

1. Козачук Г.О. Українська мова для абітурієнтів: Навч. посіб.-8-ме вид.-К.: Вища школа, 2007.-303 с.

Додаткова:

1. Новий довідник: Українська мова. Українська література.-К.: ТОВ "КАЗКА", 2008. -864 с.

2. Орфографічний словник / Уклад. Ковальова Т.В., Коврига Л.П. / - Х.: Сінтекс, 2004. – 1088 с.

3. Ладоня О.І. Українська мова: Навч. посіб./Лван Ладоня. К.: Вища школа, 1993.- 316 с.

План практичної роботи

1. Евристична бесіда.
2. Орфографічний практикум. Виконання вправ.
3. Робота з індивідуальними картками.

Хід практичної роботи

1. Евристична бесіда

- Що вивчає лексикологія?
- Які слова називаються багатозначними? Які однозначними?
- Що таке пряме й переносне значення слова?
- Які слова називаються омонімами? Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів?
- Що таке синоніми?
- Які слова називаються антонімами?
- Які слова належать до загальноновживаної лексики?
- Яка лексика належить до власне української? Які її ознаки?
- Які слова називаються застарілими?

2. Орфографічний практикум. Виконання вправ.

Вправа 1. До слів *золотий, солодкий, теплий, холодний, прямий, гостри, червоний* дописати такі іменники, які б розкривали багатозначність цих прикметників.

Зразок. Золотий годинник. Золоті руки. Золоті слова.

Вправа 2. Доберіть антоніми до кожного з поданих слів.

Добрий, дорогий, близький, високий, довгий, гарячий, м'який, перемога, розмова, життя, день, солодко, тихо, рідний, уважний.

Вправа 3. Визначте вид омонімів (лексичні омоніми, омоформи, омофони, омографи).

Браті – б́рати, за́грав – за́грав, ручка – ручка, умови – у мови, накрила – на крила, зараз – за раз, правá – пра́ва, місяць – місяць, білок – біло́к, дорóга – доро́га, на бе́резі - на берéзі, настав – на став, зміст – з міст, роман – Роман, інею – і нею, переводити – переводити, мати – мати, го́ри – горі, друга – друга, повіки – повіки.

Вправа 4. До кожного з іменників доберіть синоніми і складіть з ними кілька речень.

Шлях, ватажок, дружба, учитель.

Вправа 5. До поданих слів доберіть омоніми і складіть речення з ними.

Поле, коса, журавель, ручка, перо, ніс.

Вправа 6. Як правильно дружна підтримка чи дружня підтримка?

Вправа 7. Згрупуйте слова *кашель, чай, хліб, горіх, крок, одяг, сон, характер, голос, повітря, вдача, портфель, мороз, сніг, трава* залежно від того, з яким прикметником вони поєднуються: міцний, сухий, важкий, м'який. Поясніть їх значення.

3. Робота з індивідуальними картками.

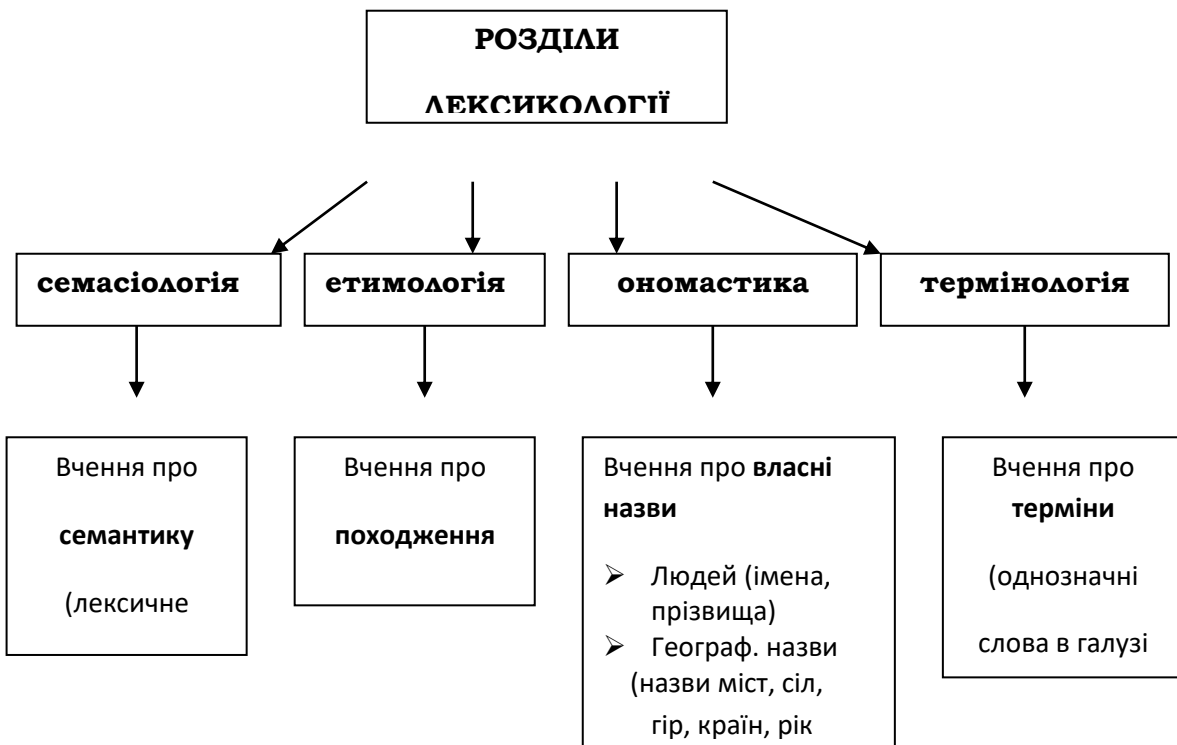
Виконайте завдання подані у картці (роздатковий матеріал).

4. Завдання для самостійної позааудиторної роботи №12.

Виконати вправи №9, №12 (Українська мова, с.18). Законспектувати і вивчити правила з теми «Основні групи фразеологізмів» (Українська мова, с.28-29; Новий довідник: Українська мова, с.142-148).

Лексикологія (від гр. *lexikos* – словесний, словниковий і *logos* – учення, наука) – це розділ мовознавчої науки, який вивчає словниковий склад мови, або лексику мови (від гр. *lexis* – слово).

Терміном **лексика** прийнято називати всю сукупність слів певної мови з усіма лексичними значеннями, що закріпилися за ними в процесі багатовікового всенародного користування мовою.

2. Слово як одиниця мови. Лексичне значення слова.

Мова складається із слів. Слово є основною, базовою одиницею мови.

Слова виконують у мові **номінативну функцію** (функцію називання), тому що являють собою **назви** предметів, явищ, їх ознак, дій, станів, кількостей тощо. У словах реалізуються наші думки, почуття, словами ми виражаємо спонукання.

Матеріальну оболонку слова становить комплекс звуків або один звук. Наприклад, у реченні *Усі мовчять: говорить мати вустами неба і землі* одне слово виражене одним звуком і, а решта 7 слів – комплексами звуків. Кожне із цих 7 слів відображається у свідомості тих, хто їх слухає, певний звуковий образ. Саме тому **номінативна функція** є визначальною для слова.

Отже, **с л о в о** – це основна функціонально-структурна і семантична одиниця мови, що становить звук або комплекс звуків, характеризується самостійністю і є будівельним матеріалом для словосполучень та речень.

Найістотнішу частину лексики становлять слова, яким властива номінативна функція. Це такі мовні одиниці, які співвідносяться з якимось елементом об'єктивної дійсності: зозуля – співвідноситься з істотою

(птахом), верба – з рослиною, лопата – з предметом, жовтий – з ознакою (кольором), писати – з дією, чотири (книги) – з кількісним виявом предметів.

Відображення у слові будь-якого явища дійсності (предмета, якості, дії, стану) є його внутрішнім змістом, **значенням** або його **семантикою** (від грецького *semantikos* – той, що позначає).

Як правило, значення більшості слів у цілому однаково усвідомлюється колективом людей, які розмовляють однією мовою. Зв'язок між словом та його лексичним значенням НЕ фізичний: усе відображуване в слові існує незалежно від самого слова. Значення слова – це зв'язок, що історично склався в певному суспільстві між звучанням слова і тим відображенням предмета або явища, яке з'явилося і закріпилося у свідомості людини.

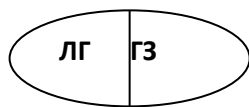
Важливою особливістю слова є те, що воно називає не заново кожен окремий предмет, а **узагальнює**. Адже людська пам'ять не може охопити окремою назвою кожний окремий предмет навколишньої дійсності. Тому слово **співвідноситься з цілим класом предметів чи явищ, які характеризуються наявністю спільних ознак**. І коли це слово звучить, то у свідомості людини воно викликає узагальнений образ якогось поняття, і це поняття як категорія мислення, матеріалізується у слові.

Значення, яке відображає співвідношення звукового комплексу до того узагальненого поняття, позначуваного цим звуковим комплексом, називається лексичним значенням слова.

Слова, які мають лексичне значення і граматичне – **самостійні**, або **повнозначні**.

Слова, які мають тільки граматичне значення, а лексичного не мають – **службові**.

(**Граматичне значення** – це віднесеність слова до певної частини мови і можливості й особливості слова поєднуватися з іншими словами).

- самостійні, повнозначні слова

- службові слова

3. Однозначні слова, терміни. Багатозначні слова. Метафори, метонімія. Пряме і переносне значення слів.

Кожний народ бачить світ по-своєму, через призму рідної мови. Наша мова досить давня і багата, що виявляється в обсязі семантики. Що це значить?

Переважна більшість українських слів є багатозначними, тобто, більшість слів мають більше 2 ЛЗ. Наприклад, лексема сідати означає:

- Займати місце;
- Приступати до роботи;
- Бути ув'язненим;
- Мешкати;
- Приземлятися;
- Спускатися за лінію обрію;

- Обмежувати себе у харчуванні.

Слова, які мають кілька лексичних значень, називають **багатозначними**, або **полісемантичними** (від грец. poly - багато і sema – знак). Багатозначність – відповідно **полісемія**.

Однозначні слова – слова, які мають тільки одне ЛЗ: олівець, двері, чобіт.

Термін – слово або сполучення слів, що виражає повне поняття, яке застосовується в науці, техніці, мистецтві: *фонема, морфема, сема, лінгвістика* – термінологія, що стосується мовознавства. **Термінологія** – сукупність термінів певної галузі науки або всі терміни мови: технічна термінологія, спортивна, медична тощо.

Значення багатозначного слова не є рівноцінними: одне із значень виділяється як головне, первинне – його називають **прямим**, решта – **переносні**.

Наприклад: Слово ламати позначає поняття «відділяти частини чого-небудь; розділяти щось на частини»:

- *Надвечір скресає річка і ламає кригу.* (Коц.)

Близьким до цього значення є поняття «руйнувати, псувати»:

- *Не пускають нас, - ламай двері, бий вікна. Усе трохи!* (П.Мирний)

Далі від прямого перебуває значення «рішуче відкидати що-небудь традиційне, усталене»:

- *Лише один довгобровий Яків Данько... не захотів ламати свого баришницького норову* (Ст.)

Багатозначність у слові розвивається поступово у процесі розвитку мови. Наприклад, у слова *морж* раніше фіксувалося єдине лексичне значення: водяний ластоногий ссавець із вусатою мордою, великими іклами та короткою шерстю. А в 60-их роках розвинулося переносне значення – людина, яка любить купатися взимку у крижаній воді.

Розрізняють такі типи переносних значень: метафору, метонімію і синекдоху.

Метафора (від грец. *metaphora* – перенесення) – це перенесення назви з предмета на предмет за певною спільною, подібною ознакою, властивою обом цим предметам. В основі м. лежить подібність:

- за кольором (*золотий* перстень – *золоте* серце, *золоті* руки, *золоте* волосся)
- за розміром (*крапля* дощу – *крапля* надії)
- за формою (*ніс* людини – *ніс* судна, черевика)
- за функцією (*двірник* прибирає двір – *двірник* в автомашині для очищення вітрового скла)
- за місцем знаходження (*підощва* чобота – *підощва* гори)
- одночасно за формою і функцією (*крило* птаха – *крило* літака)
- за емоційним вираженням (*чорна* сукня – *чорна* заздрість, *ведмідь* – тварина, *ведмідь* – неповоротка вайлувата людина).

Метонімія (від грец. *metonymia* – перейменування) перенесення назви з одного предмета на інший за певними зв'язками між ними. Може переноситися:

- назва приміщення – на людей у ньому (Інститут святкує свій ювілей)
- назва матеріалу – на виріб з нього (Колекціонувати золото)
- назва дії – на результат (зупинка автобуса – сама дія і місце, де зупиняються)
- прізвище автора – на його продукцію (Прочитати Шевченка)
- предмет, що вивчається – на галузь науки (Лексика – і наука, і сукупність усіх слів)
- назва країни, міста, вулиці – на їх жителів (Увесь молодий Хрещатик зібрався біля військомату)
- назва предмета – на те, що в ньому міститься (випив цілу чашку, з'їв усю тарілку)
- назва емоційного стану – на його причину (жах – і стан, і подія)

- назва об'єкта – на препарат (таблетка від голови).

Синекдоха (від грец. sinekdoche – співпереймання) – перенесення назви з одного предмета на інший за кількісним співвідношенням між ними, перенесення назви частини на назву цілого, і навпаки. Наприклад: Заробити *копійку*. Повз мене пропливали мокрі *комірці* та *парасольки*.

4. Синоніми. Антоніми. Омоніми. Пароніми.

Синоніми – це слова, які мають близьке або тотожне значення, але відрізняються звучанням: *сміливий, відважний, хоробрий, безстрашний, героїчний, мужній*. Слова – синоніми об'єднуються в синонімічні ряди, або синонімічні гнізда. В ряді є стрижневе слово – стилістично нейтральне: *говорити* – *теревенити, цвенькати, теревенити, ректи, торочити, варнякати* тощо. **Синонімія** – сукупність синонімів мови.

Виділяються такі групи синонімів:

а) **Абсолютні** – синоніми, однакові за лексичним значенням, але різняться стилістично: *шлях, путь, дорога; вивіз – експорт; майбутній – прийдешній; інтенсифікувати – посилювати; інфінітив – неозначена форма дієслова; краєвид – панорама; життєпис – біографія*.

б) **Відносні** – синоніми, які різняться смисловими відтінками: *мир, спокій, тиша, згода, злагода*.

в) **Синтаксичні** – синоніми, до яких належать однакові чи близькі за змістом синтаксичні конструкції: *зошит учня – учнівський зошит. Я не сплю – Мені не спиться*.

г) **Контекстуальні** – синоніми, за якими в мові закріпилися одні лексичні значення, а в певному тексті вони вживаються з іншим лексичним значенням: *молоти зерно – подрібнювати зерно; молоти дурниці – говорити дурниці; свіжий хліб – теплий, м'який хліб; свіжа газета – сьогоднішня газета*.

Антоніми – слова з протилежним лексичним значенням. Об'єднуються в антонімічні пари: *світлий – темний; білий – чорний; вгорі – внизу; рухатися – стояти*.

Антонімів не мають:

- власні назви: Валентин, Львів.
- назви конкретних речей, предметів: олівець, стіл, вікно.
- усі числівники, деякі займенники: один, я, воно.
- галузеві вузькоспеціальні терміни: кислота, суфікс, сполучник.
- чимало прикметників: зелений, материн...
- немало дієслів: копати, читати, майструвати тощо.

Омоніми – це слова, які однаково звучать, але мають різне лексичне значення. Омоніми принципово відрізняються від багатозначних слів. Різниця полягає в тому, що багатозначні слова об'єднують якесь спільне значення, спільне поняття (голова – щось найважливіше, найосновніше, як для людини голова), а в омонімах – нічого спільного, окрім випадкового збігу звучання (*мати* – мати щось (що робити?) і *мати* – мама, найрідніша людина, яка народила дітей, або *три* – число і *три* – наказова форма дієслова *терти*).

Омоніми розрізняють повні і неповні.

Повні (абсолютні) омоніми – існують в межах однієї частини мови: *двір* (ділянка біля хати, споруди і монарх із усім його оточенням), *ключ, кран, гребінь* тощо. Збігаються звучанням у всіх граматичних формах.

Неповні омоніми (омоформи) – збігаються звучанням не у всіх граматичних формах, частіше не збігаються в одній якійсь граматичній формі.

Серед неповних омонімів виділяють такі їх групи:

а) омоніми – іменники, які різняться лише **закінченням у Р.в. однини**:

- мул, мулу (на дні рік, озер, морів) - мул, мула (свійська тварина);
- образ, образу (в літературі і мистецтві) – образ, образа (ікона);
- роман, роману (художній твір) – Роман, Романа (ім'я).

б) омоніми – різні частини мови, але певні форми їх збігаються: *мати, поле, три, носи, долі* тощо.

в) омоніми – одна частина мови (*вершки* – множина від вершок – і *вершки* – множинний іменник) або різні частини мови (*військовий* – прикметник та іменник; *слідом, ранком, вечором, стук, скрип*).

Різновидами омонімів є омофони і омографи.

Омофони – слова, що збігаються за своїм звуковим складом, але різні за значенням і написанням: *сонце* і *сон це, шию* (довгу має жираф) і *шию* (голкою й ниткою).

Омографи – слова, що пишуться однаково, але відрізняються значенням, а у вимові – наголосом: *замок і замок, мука – мука, білизна – білизна*.

Пароніми – слова, які зовнішньою формою (звучанням) близькі між собою, але мають різне або частково інше лексичне значення. Наприклад: *абонемент* (документ на право користуватися бібліотекою, телефоном, місцем у театрі чи кінотеатрі тощо) і *абонент* (той, хто користується абонементом); *адресат* – *адресант; біліти – білиту; матеріальний – матеріалістичний*.

Пароніми – слова спільнокореневі і завжди належать до однієї частини мови.

5. Загальні і власні назви.

Загальні назви – це іменники і всі прикметники, числівники, займенники, дієслова і прислівники. Тільки серед іменників розрізняються загальні і власні назви.

Загальні назви – об'єднують певні об'єкти. А власні назви розрізняють, диференціюють їх. Наприклад: *ріка* (заг. назва) *Дніпро* (власна назва).

Власні назви – це слова і сполучення слів, що вживаються на означення одиничних істот і предметів, які виділяються серед інших однорідних істот і предметів.

II. Групування слів української мови.

II. Склад лексики СУМ з погляду її походження.

Слова, якими ми зараз користуємося, говорячи українською мовою, неоднакові за часом виникнення і за походженням. Українська лексика формувалася протягом багатьох століть, при чому не ізольовано від інших мов. Тому з погляду свого походження в складі лексики СУМ природно склалися і взаємодіють дві основні групи слів:

- споконвічні слова;
- слова, запозичені з інших мов.

1. Споконвічні слова та слова, засвоєні з інших мов.

Споконвічні слова складають переважну більшість укр. мови, визначають її національну самобутність і серед них виділяються такі:

а) Праслов'янська (спільнослов'янська) лексика – це дуже давні слова, вони відомі всім або більшості сучасних слов'янських мов. Наприклад:

українська	російська	білоруська	польська	чеська	болгарська	сербо-хорватська
голова	голова	галава	glowa	glava	глава	глава
один	один	адзін	jeden	jeden	един	један

б) Східнослов'янська лексика – це слова, які з'явилися тоді, коли східні слов'яни виділилися в окрему групу, але ще не поділялися на росіян, українців та білорусів, становили єдину давньоруську народність. Таких слів, як правило, немає ні в західних, ні в південних слов'янських мовах: *батько, дядько, племінник; тулуб, щока, кулак; білка, собака, кішка, зозуля, жайворонок, снігур, кажан; щавель, молочай, хвощ, осока, гречка; горниця, палата; пряник, коржик, харч, яловичина; велич, журба, суть; дешевий, хороший, сизий, куций; сьогодні, після, поки, тепер, ненароком, поневолі* і т.п.

в) Власне українські слова – це слова, що з'явилися в процесі формування української мови на давньоруській основі (починаючи в основному з XIV ст.): *мрія, лелека, багаття, сіяч, смуга, сніданок, вареники, паляниця, годинник, загальний, міркування, очолити, вибагливо* і т.п.

Слова, засвоєні з інших мов, включають в себе:

- слова, запозичені з інших слов'янських мов + старослов'янізми;
- слова, запозичені з інших неслов'янських мов.

а) Слова, запозичені з інших слов'янських мов + старослов'янізми.

- **Старослов'янізми**. Старослов'янська мова довгий час була літературно-писемною мовою, тобто, більше задовольняла не усне мовлення, а потреби церкви, релігії та літератури, в т.ч. перекладів церковних книг з грецької. У широкий вжиток ст..сл мова увійшла тільки після прийняття Київською

державою християнства (988 р.). Тому до старослов'янців у першу чергу, відносяться слова релігійного, культового порядку та пов'язані з Біблією: *хрест, жертва, священник, благодать, приязнь, Господь, гріх* тощо. А далі – численні слова з такими ознаками:

- повноголосся **-оро-, -оло-, -ере-, -еле-**: *ворота, мороз, колос, зелень, берег...*
  - **ра** на початку слова: *раб, рать, рало...*
  - **жд**: *вождь...*
  - **ЙЕ** на початку: *єдність*
  - суфікси **-знь, -тель-, -ств-, -тай-**: *приязнь, мислитель, братство, гординя, битва, глашатай...*
  - **-ащ-, -ущ-, -м-** у дієприкметниках: *грядущий, роботящий, знайомий...*
  - префікси **воз-, пре-, пред-, со-**: *воздати, премудрий, соратник...*
  - **благо-, Бого-, добро-, зло-**: *благодать, богобоязнь, добродій, злорадство...*
- **Слова, запозичені з російської мови:** *паровоз, завод, безробіття, книголюб, декабрист, народоволець, передовиця, суботник, ударник, партієць.*
- **Слова, запозичені з білоруської мови:** *бадьорий, дьоготь.*
- **Слова, запозичені з польської мови:** *скарб, байка, полковник, рекрут, гусар, клянчити, петрушка, каштан, барвінок, повидло, урядник, пан, брама, башта, келих, скарга, бляха, завзятий, делікатний.*
- **Слова, запозичені з чеської мови:** *влада, табір, бавовна, ганьба, гасло.*

б) Слова, запозичені з інших неслов'янських мов.

- **Слова, запозичені з грецької мови:** *ангел, єпископ, патріарх, ікона, лампада, монастир, монах, граматики, історія, філософія, педагогіка, етнографія; демократ, пролетаріат, електрика; ідея, хорей, драма, комедія, епос, ода, поема.*
- **Латинізм:** *експонат, колегіум, конспект, медіум, нація, адвокат, нотаріус, юрист, юстиція, фурункул, туберкульоз, лекція, студент, екзамен, інститут, університет, факультет.*
- **Слова з тюркських мов:** *атаман, бусурман, мусульманин, барабан, казна, кабала, караул, орда, товариш, сарай, ізюм, кавун, баклажан, кизил, базар, чайхана, піала, кунак, джигіт, тамада, шалаш.*
- **Слова з французької мови:** *азарт, ажур, салон, реверанс, лосьон, одеклон, жакет, пальто, гардероб, парфумерія, торшер, екіпаж, терне, гофре, купе, парі, дуель, тираж, пудра, вазелін, туалет, трюмо.*
- **Слова з англійської мови:** *ринг, баскетбол, футбол, спортсмен, матч, теніс, спінінг, мітинг, смокінг, пуловер, нейлон, пудинг, парк, джаз, джентльмен, джин, парламент, байкот, трамвай, тролейбус, чемпіон, тунель, фініш, старт, яхта, катер, докер.*
- **Слова з німецької:** *броня, панцир, князь, командир, юнкер, офіцер, штаб, рюкзак, пудель, агент, акція, вексель, преїскурант.*
- **Слова з італійської:** *арія, дует, концерт, акорд, мандоліна, піаніно, соло, алегро, речитатив, віолончель, тенор, рондо, меццо-сопрано, акомпанемент; вермішель, банда, аварія, бензин, паста.*
- **Слова з голландської:** *боцман, лоцман, матрос, рейд, шлюпка, каюта, верф, кільватер, вимпел, дамба.*

Інтернаціоналізми – це слова міжнародні, міжнаціональні, вони вживаються в багатьох розвинених мовах. При незначних відмінностях у звучанні ці слова легко впізнаються в різних мовах спільним коренем, який легко розрізняється, сприймається на слух, і спільним лексичним значенням: *революція, економіка, мікроскоп, філософія* тощо.

До інтернаціоналізмів належать слова: *телефон, таксі, інститут(лат.) університет (лат.), професор, плюс* тощо.

III. Активна і пасивна лексика СУМ..

1. Поняття про активну і пасивну лексику.

Одні слова в мові вживаються частіше, інші – рідше. Частотність функціонування слів пояснюється самою динамікою життя, у якому завжди співіснує нове із старим, при чому, нове міцніше, утверджується, а старе слабшає і забувається.. З огляду на сказане всю лексику СУМ можна поділити на активну і пасивну.

До **активної лексики** належать слова, які вживаються повсякденно і широко. Такі слова становлять ядро словникового складу мови, є загальноновживаними. Це найзвичайніші слова, їм не властивий ані відтінок новизни, ані відтінок застарілості. Без таких слів неможливо висловити жодної розгорнутої думки. Активна лексика охоплює як споконвічно українські слова, так і запозичені з інших мов. До цієї лексики також входять і терміни, які вживаються в середовищі людей певних професій: *суфікс, префікс, корінь...* - у мові вчителів – мовників тощо. Усю активну лексику умовно можна поділити на певні групи:

- назви родинних стосунків: *батько, мати, жінка, чоловік, зять, кум, сват, наречений...*
- назви частин тіла, організму людини: *голова, рот, ніс, ноги, серце, печінка, вени, зуби, вуха...*
- назви птахів, риб і тварин: *ворона, ластівка, кінь, собака, корова, щука...*
- назви рослин: *верба, малина, береза, тюльпан...*
- назви предметів і явищ природи: *весна, зима, вітер, мороз, гора, камінь...*
- назви дій, житла, процесів, ознак, предметів харчування, предметів побутового вжитку, почуттів, трудових процесів, числових понять.....

До **пасивної лексики** відносимо ті слова, які не належать до повсякденного мовного вжитку. Це – застарілі слова і нові слова.

Неологізми – це слова, які з'являються у мові з появою нових явищ, понять, які, в свою чергу, з'являються в результаті розвитку суспільства: його науки, техніки, нових суспільних відносин, культурних явищ, відкриттів тощо: *дистриб'ютори, менеджери, прайси, абгрейт* тощо. Неологізми з часом переходять до загальноновживаної лексики: *космодром, радіотелемеханіка, європеїзація, комп'ютер, клавіатура, процесор, магнітофон, плеєр* тощо. Деякі слова з часом переходять і до застарілих слів. Наприклад: *колгосп, комнезам*.

Окремий розряд неологізмів представляють **авторські неологізми** – придумані поетами, письменниками: *мільйонногруде дихання, ніжно дзво нна кобза, сонцесяйний дзвін*.

2. Архаїзми та історизми. Сутність відмінності між ними.

З плином часу багато слів стають «несучасними», невідповідними сучасному рівню розвитку цивілізації. Такі слова зорієнтовані на минуле і відображають саме його. Вони вживаються рідко або й зовсім не вживаються, хоча здебільшого абсолютно зрозумілі всім. Це – застарілі слова. Їх існує 2 види: архаїзми та історизми.

Архаїзми – це давні назви сучасних речей, явищ, ознак, дій. Будь-який архаїзм має свій сучасний відповідник, паралельно існуючу назву: *пійт – поет, ланіти – щоки, прах – порох, вуста – губи, десниця – рука, рече – каже, грядуще – майбутнє, благоденствіє – достаток* тощо. В основному архаїзми – це слова з числа старослов'янізмів.

Історизми – це давні і водночас сучасні назви застарілих речей і явищ, які уже зникли або зникають з сучасного життя. На відміну від архаїзмів історизми не мають синонімів, слів-замінників. Не стало, наприклад, *бояр, холопів, поміщиків, кріпаків, феодалів*, а ще раніше зникли *раби і рабовласники, патриції і плебеї, урядники, сотники. Десятники, волосні, писарі, старости, гетьмани, графи, князі, царі, королі* тощо. Оскільки таких людей не стало, то і їх назви перейшли в розряд рідковживаних, хоча більшості наших сучасників їх зміст і значення зрозумілі, і слова ці вони знають.

Ось ще ряд прикладів: *меч, мечник, куркуль, продрозверстка, комнезам, неп, а згодом комсомол, комсомолец, комуніст, марксист, КПРС, Генеральний секретар, УРСР, СРСР* тощо.

Як архаїзми, так і історизми частіше вживаються в творах художньої літератури, щоб відтворити колорит минулого життя, індивідуалізувати та типізувати певні риси характеру персонажів.

IV. Лексика СУМ із стилістичного погляду.

1. Поняття про стилістичне членування української лексики. Стилiстичнi групи слiв та їх стисла характеристика.

Слова розрізняються не тільки лексичним значенням і граматичними ознаками, а й стилістично: сферою і частотою вживання, своєю належністю до певного стилю мови, емоційним забарвленням чи його відсутністю. Наприклад, слова *друг, герой, любов* викликають позитивні почуття, *нероба, хуліган, брутальність, вбивство, тюрма* – негативні. Слово *сестра* – нейтральне за полярністю почуттів, *сестронька* – сповнене ніжності, *сестрище* – негативного забарвлення. З огляду на стилістичне забарвлення всі слова лексики поділяються на певні стилістичні групи, шари.

➤ **Загальноживана лексика** – охоплює слова, якими користуються всі, хто володіє певною мовою. Це назви речей, людей, тварин, речей, явищ природи, дій, процесів тощо: *хата, хліб, вода, небо, дуб, яблуня, йти, говорити, сміх, просто, спати* тощо... В основному це стилістично нейтральна лексика, емоційно не забарвлена, а тому вживана у всіх стилях мови.

➤ **Суспільно-політична лексика** – слова, пов'язані із суспільно-політичним життям. Часто такі слова водночас належать і до загальноживаних: *народ, парламент, інтеграція, експлуатація, іміграція, демократія, правоохоронні органи, українізація* тощо.

➤ **Виробничо-професійна лексика** – охоплює слова на позначення знарядь і матеріалів праці, назв виробничих та технологічних процесів, назв різних професій, спеціальностей та всього, пов'язаного з ними: *домна, мартен, такелаж, будівельник, кубрик, високовольтна дуга, електротехніка, рубильник, підйомний кран, педіатр* тощо.

➤ **Офіційно-ділова (адміністративно-ділова) лексика** – обслуговує сферу ділового спілкування, ділових паперів, документування, діловодства: *довідка, акт, протокол, наказ, наряд, оголошення, лікарняний лист, характеристика, резолюція, рецензія, постанова, рапорт, план, перемовини, листування* тощо. Багато з таких слів також є загальноживаними.

➤ **Науково-термінологічна лексика** – межує з виробничо-професійною, охоплює слова і словосполучення, які є термінами: *мотор, двигун, апарат, термометр, метафізика, рефлекс* тощо.

➤ **Специфічно-побутова лексика** – близька до загальноживаної, пов'язана з предметами і явищами побуту різних груп населення. Це слова, вживані всіма групами населення: *сніданок, обід, віник, борщ, каша*. Це – селянська лексика: *урожай, сніп, миска, косовиця, пасовище, вигін, худоба, левада, город, нива*. Це – заробітчанська лексика: *вахта, зміна, холодильник* (дорога на півночі). Це – лексика інтелігентська: виражається в специфічному сполученні слів: *благопристойні манери, духовна чистота, возвишеність помислів*... Це – специфічна одеська мова – теж виявляється в специфічному поєднанні слів у колоритні, іронічні, емоційно насичені словосполучення, властиві тільки корінним одеситам: *спати нам не світить, майте совість в грудях, не робіть на лиці страждання*.

2. Емоційна лексика.

Сполучення слів емоційна лексика є відносним: адже будь-яке слово, навіть стилістично нейтральне, у певному контексті може набути емоційного відтінку (зелений гай – зелений від запліснявілості – зелений від страху – молодий-зелений). Емоційні слова бувають таких видів:

а) **органічні емоційні слова** – ті, у самому лексичному значенні яких закладено емоційне забарвлення: *здоров'я, щастя, вірність, дружба, порядність, милий, щирий, правда, світло*. Або *ворог, бандит, брехня, зрада, злочинство*.

б) слова, у яких емоційність привноситься **афіксами**: *матусенька, матінка, вовк, вовчик, вовчисько, вовчара, вітерець, вітрюган, вітрище, чорний, чорнявенький, чорнющий*.

в) слова **дитячого мовлення**, для дітей або з вуст дітей, здебільшого позитивно забарвлені: *цяця, спатки, їстоньки*.

г) органічно **поетичні** слова – возвишені, патетичні, урочисті: *звितяга, мовити, година (в значенні час, пора), епоха, віха, злет*.

д) емоційно нейтральні або емоційно забарвлені слова і словосполучення, які в певному **контексті набувають** іншого, часто протилежного емоційного забарвлення: *красунечко моя* (в значенні *потворна*), *милостивий мій* (в значенні *жорстокий, злий*), *герой* (в значенні *нікчема*).

3. Просторічна лексика.

Просторічна лексика об'єднує слова, що вживаються за обставин невимушеної, переважно побутової розмови:

а) слова **не літературні**: *сюдою, тудою, ма, тепера, тута*.

б) слова, яким властивий відтінок **зниженості, згрубілості, фамільярності, безцеремонності**: *читалка* (замість читальний зал), *академка* (замість академічна відпустка), *заліковка, оперативка, роботяга, друзяка, братва, пацани, хитрюга, шантрапа, телепень, роззява*.

4. Діалектизми та жаргонізми.

Діалектизми - це слова, що не входять до складу літературної мови. Вони характерні для осіб, що проживають на певній обмеженій території, передають місцевий колорит. Скажімо, в Карпатах проживають такі етнічні українські народності, як бойки, лемки, гуцули. Вони розмовляють на своїх місцевих говірках, багато слів з яких іншим мешканцям України просто незрозумілі: *пательня* (сковорідка), *ровер* (велосипед), *вуйко* (дядько), *вуйна* (тітка), *газда* (господар), *газдиня* (господарка), *бараболя* (картопля).

Жаргонізми – це специфічні літературні і напівлітературні слова і вирази, властиві мовленню певної соціальної чи професійної групи людей – дворян, чиновників, служителів релігії, студентів, школярів, артистів, спортсменів: *кльовий, моцик, велік, шпора, вікно* (вільний урок в розкладі), *косити урок, предки, тусня, зрізатись, засипатися, плавати, облом, прикол, фішка*.

Арготизми – це не літературні слова і словосполучення, які в мовленні декласованих елементів (арго) вживаються з умовним значенням, якого у загальнонародній мові вони не мають: *весло* (ложка), *карточка* (обличчя), *галстук* (шибениця, петля для повішання), *фараон* (поліцейський), *вертухай* (наглядач в таборі строгого режиму чи на зоні), *зав'язати* (порвати зі злочинним світом), *щипати* (красти), *бути на атасі* (попередити про небезпеку).

За певних обставин спілкування також вживаються:

а) **варваризми** – іншомовні слова і звороти, що не до кінця відповідають нормам даної мови, не до кінця засвоєні нею: *авеню, клерк, денді, мадам, леді, мосьє, місіс, фрау, пардон, мерсі*.

б) **вульгаризми** – грубі чи лайливі слова, не прийняті в літературній мові: *рило, морда, пика, рожа* замість обличчя, *здохнути* замість померти.

в) екзотизми – слова, що для нас незвичні, дещо дивні, походять з інших мов, часто маловідомих: *яничар, паранджа, піала, бай, бек, гяур* (не мусульманин, православний, іновірець серед мусульман).